

*Марина Сергіївна Булкат,
начальник управління
юридичного забезпечення суду
Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ,
кандидат юридичних наук*

ДО ПИТАННЯ ПРО СПІВВІДНОШЕННЯ РОЗВИТКУ ІНСТИТУТУ СУДОЧИНСТВА ТА НАУКОВОЇ ДОКТРИНИ СУДОВОЇ ВЛАДИ

Звертаючись до питання про співвідношення розвитку інституту судочинства та наукової доктрини судової влади, вбачається доцільним додатково зробити акцент на деяких визначених наукових питаннях щодо історичного розвитку, еволюційних та цивілізаційних трансформацій інституту судочинства.

Так, існує низка вітчизняних історичних досліджень з окремих питань еволюції інституту судочинства на теренах сучасної України, зокрема Л. Городницької та Л. Кушинської. Крім того, слід зазначити про наявні вітчизняні історико-правові праці, зокрема:

- щодо окремих етапів розвитку судових органів сучасної Лівобережної України – Гетьманщини – О. Бирковича, Л. Гамбурга, І. Паньонко, Н. Сизої, О. Сокальської;
- щодо окремих етапів розвитку судових органів Півдня сучасної України – В. Балуха, Б. Змерзлого, І. Полякова, К. Ревіна;
- щодо окремих питань еволюції судової системи на землях сучасної Західної України – С. Ковалювої, О. Кондратюка, М. Никифорака, Л. Присташ.

Також варто згадати історико-правові дослідження з питань трансформації судових органів радянського періоду, зокрема В. Окіпнюка та І. Скуратовича, а також щодо сучасного етапу їх реформування та розвитку – В. Бринцева, Р. Куйбіди, В. Сердюк. Окремий науковий інтерес становлять галузеві дослідження розвитку судочинства, зокрема В. Бігуна, В. Комарова, Д. Луспеника.

Разом із тим заслуговують на увагу вітчизняні дослідження з питань розвитку судових інституцій на теренах інших сучасних держав. До цих питань зверталися С. Аскеров, Б. Малишев, О. Липитчук, І. Переш, Є. Полянський, О. Ригіна та ін. Серед праць відповідного спрямування, виконаних науковцями близького зарубіжжя, варто приділити увагу дослідженням О. Бахновського, Т. Мінеєвої, К. Холікова.

Значний внесок у розробку багатьох питань історичного розвитку судових інституцій у загальносвітовому контексті здійснив О. Шевченко.

Таким чином, варто відзначити достатньо високий рівень опрацювання історико-правових питань щодо трансформацій та розвитку інституту судочинства в юридичній науці.

Водночас залишаються актуальними деякі невизначені або дискусійні питання, які перебувають у теоретико-правовій площині.

Першочерговим питанням, яке потребує визначення і є суттєвим недоліком у дослідженнях доктрини судової влади та інституту судочинства, особливо тих, які стосуються галузевих практичних аспектів, є загальне розуміння співвідношення розвитку інституту судочинства та наукової доктрини судової влади.

Так, за результатами проведеного наукового аналізу можна виокремити одразу декілька існуючих наукових підходів, іноді суперечливих:

- існування певного «віддзеркалення» розвитку інституту судочинства та наукових поглядів, які його обґрунтовують, від початку фактичного формування держави;
- «божественне» походження, розуміння судової влади як частини релігійної доктрини (відносно незалежної від процесів розвитку юридичної науки та практики державотворення, зокрема етапів розвитку інституту судочинства).

Щодо першого із зазначених підходів слід зауважити, що його формування у вітчизняній правовій традиції бере початок у дореволюційних наукових працях. Зокрема, М. Коркунов описував природу правителя давньої держави як найвищого судді, а також обґрунтовував судові рішення як основні прояви державної влади початкового періоду розвитку державності [1, с. 18].

Підхід наукового фіксування інституту судочинства крізь призму влади правителя щодо ранніх етапів розвитку держави підтриманий і у працях видатних істориків М. Карамзіна, В. Ключевського, М. Костомарова, С. Соловйова [2–5].

У сучасний період поступу юридичної науки значна частина вітчизняних правників, серед них І. Марочкін та Д. Притика, а також визнані фахівці у питаннях щодо розуміння поняття правосуддя і генези судових органів – В. Бігун та В. Смородинський, наголошують на тому, що виокремлення судової

діяльності з переліку інших видів державної діяльності відбулося у найперших державах і було одним з основних атрибутів влади (див. детальніше, наприклад: [6, с. 29; 7, с. 4; 8, с. 37; 9, с. 228; 10, с. 58]. Деякі науковці прямо зазначають про те, що судова функція була чи не найпершим атрибутом влади у стародавньому світі.

Із зазначеним вище не можна не погодитися, адже наявні наукові дослідження генези інституту судочинства дають підстави вважати, що відповідна діяльність реалізовувалась різними суб'єктами протягом усього періоду формування перших держав. Разом із тим викликають занепокоєння більш категоричні версії такого підходу, на кшталт тих, що «з моменту створення держави та її органів влади, повноваження та функції правосуддя здійснювались окремими органами влади» [7, с. 4].

У цьому контексті варто зазначити, що такий підхід стосовно фактичного існування окремих судових інституцій або «повноцінної» судової влади (у розумінні складової державної влади) на усіх етапах історичної еволюції державності дещо перебільшений.

Як відомо, у Стародавньому Єгипті функцію вищої судової інстанції здійснював фараон, який водночас очолював усі інші тогочасні державні механізми та напрями діяльності, призначав судові колегії у випадку необхідності, а у пізніші періоди – визначав візира, який очолював так звані судові палати. У період Нового царства для здійснення судочинства фараон призначав кенбети: центральну (30 осіб), окружні, міські. Також протягом усього періоду існування Стародавнього Єгипту діяли храмові суди, а суддя будь-якої судової інстанції вважався духовним служителем богині Істини.

Аналогічні процеси розвитку відбувалися і в Стародавньому Вавилоні, де судочинство довгий період здійснювали релігійні особи, а після судових реформ царя Хаммурапі та створення нормативних основ судочинства судові органи було реорганізовано і фактично утворено державні (не релігійні) судові органи. Однак призначав суддів у ці судові органи (общинні суди під головуванням старостів) цар, який виконував функції вищої судової інстанції та мав необмежену владу в усіх інших державних сферах.

Не виняток і суб'єкти, які здійснювали судочинство у Стародавній Індії. Функції вищого суду виконував цар особисто або призначав трьох брахманів від свого імені. Судочинство здійснювалося на основі системи норм змішаного (релігійного, морального, звичаєвого та правового) змісту – Законів Ману.

У Стародавньому Китаї функції судових органів також не було відокремлено від інших видів державної діяльності. Цар (імператор) уособлював вищу судову інстанцію, а чиновники державного апарату виконували судові функції за його дорученням.

Про якісно новий етап розвитку суб'єктів, які здійснювали судочинство, можна стверджувати на основі історичних та історико-правових досліджень, які стосуються Стародавньої Греції. У них описано існування більш-менш чіткої системи державних органів від початку утворення цієї державності. Під керівництвом колегії архонтів діяв вищий судовий орган – гелієя та низка інших органів, які здійснювали судочинство – ареопаг, чотири колегії ефетів, колегія сорока. Однак спеціалізація зазначених органів не була обмежена здійсненням судочинства. Так, гелієя водночас була законодавчим і вищим судовим органом, а також здійснювала функції контролю за іншими органами державної влади (тобто функції вищого виконавчого органу) [11].

Таким чином, суб'єкти та органи, які здійснювали судочинство у ранніх державах, не були спеціалізованими і поєднували виконання різних видів діяльності держави, що визначалися як суспільно-необхідні. Тобто можна стверджувати, що виокремлення судової діяльності з переліку інших видів державної діяльності відбулося у найперших державах у тому значенні, що її реалізація була обумовлена визнанням судочинства як суспільно-необхідного та важливого виду діяльності держави. Однак фактичне творення і функціонування «спеціальних» судових органів та установ, формування їх системи, тим більше – судової влади держави, відбувалося на значно пізніших етапах розвитку державності, її механізмів та систем.

Ще одним неоднозначним аспектом зазначеного підходу можна вважати визначення одночасного формування певних наукових обґрунтувань щодо відповідних державних явищ.

Так, прихильники цього підходу стверджують, що ідеї поділу державної влади та функціонування судової влади Аристотеля, Платона, Полібія, Епікура та інших видатних правників античності було зреалізовано у практичній діяльності судових органів Стародавньої Греції та інших держав [7, с. 7]. Фактично пропонується розуміти процеси розвитку наукових явищ формування усіх складових наукової доктрини судової влади та практичних питань державотворення, еволюції держави, інституту судочинства як ціле.

У цьому контексті слід звернути увагу на те, що наукові ідеї та обґрунтування античних правників стосувались загальних категорій та їх запровадження у науковий обіг, зокрема «ідеальних» понять справедливості та правосуддя, які, безумовно, можна використовувати як певний «зразок», мірило у розумінні устрою суспільних формацій та державних механізмів демократично-правової держави. Однак

наукові трактування зазначених понять на кожному етапі розвитку юридичної науки було сформовано через призму відповідної дійсності, у співвідношенні з нею. Отже, ці поняття мали різний зміст на кожному етапі історичного розвитку держави, який трансформувався та вдосконалювався науковцями протягом багатьох століть, з огляду на розвиток юридичної науки та правової дійсності. Тож поняття та розуміння ідей справедливості та правосуддя у наукових підходах кожного історичного етапу розвитку державності суттєво різняться.

Саме тому вести мову про існування певних концепцій судової влади, наукових обґрунтувань інституту судочинства у сучасному їх розумінні на ранніх етапах розвитку юридичної науки, зокрема у працях античних філософів, є дещо передчасним. Їх ідеї та погляди у цей період не набули комплексних, систематизованих й обґрунтованих форм, притаманних науковим концепціям. Так само вживання термінів «судова влада» та «ідеї судової влади» щодо праць античних правників пов'язано з певною підміною понять. Як відомо, в античний період розвитку юридичної науки існували «ідеї та погляди на правосуддя, справедливість, судочинство тощо», які значно пізніше було сформовано у певні «концепції судової влади».

Крім того, суб'єкти та органи, які фактично здійснювали судочинство на ранніх етапах розвитку держави (фараони, царі, імператори), не завжди використовували наявні науково-обґрунтовані поняття справедливості та правосуддя під час цієї діяльності. У цьому контексті В. Нерсисянц зазначив, що внаслідок абстракції влади політичної держави у стародавній час про її розподіл слід вести мову лише у період Нового часу [12, с. 99].

Такий стан речей влучно описав А. Мішин: «Коли Шарль Монтеск'є у 18 столітті обґрунтував принцип розподілу влади, дещо віддалено-схоже на її судову складову існувало лише в Англії, завдяки історичній традиції централізації її судової системи і прецедентному характеру права. Разом із тим суди здавна існували усюди. Однак їх наявність не прирівнюється до судової влади. Самостійна судова влада за своєю природою не сумісна із самодержавством, тоталітарними державами, авторитарними режимами» [11].

Таким чином, коректним розумінням співвідношення процесів формування наукової доктрини судової влади та історичного розвитку, еволюції держави та інституту судочинства вбачається підхід, за яким певні ідеї та обґрунтування наукових розумінь інституту судочинства, його призначення, визначення суб'єктів реалізації, функцій у суспільстві та державі тощо існували на усіх етапах розвитку держави та юридичної науки, однак вести мову про «віддзеркалення» розвитку доктрини судової влади та практичного державобудування (зокрема інституту судочинства) – недоцільно.

Стосовно другого із зазначених підходів щодо «божественного» походження, розуміння та закріплення наукових положень щодо судової влади як частини релігійної доктрини, відносно незалежної від розвитку наукових знань, практики державотворення та розвитку інституту судочинства, варто зазначити, що він опрацьований більшою мірою науковцями близького зарубіжжя. Так, Р. Абдулліна зазначає, що ідея розподілу законодавчої, виконавчої та судової державних влад супроводжує пошуки ідеальної держави протягом багатьох сторіч [13].

Серед наукових праць, у яких представлені результати дослідження питання «божественного» походження судової влади, відомими є монографії та статті П. Баренбойма, зокрема «Божественна природа судової влади», «Перша конституція у світі. Біблійні основи незалежного суду», «3000 років доктрини розподілу влад. Суд Сьютера» та ін. [14–16]. У цих працях описано підхід, відповідно до якого здійснення судочинства відокремлено від інших видів діяльності саме у притчах Біблії як особливо значущий захисний механізм кожного народу, який уособлює волю Бога. До речі, П. Баренбойм – один із найбільш відомих прихильників підходу, що «доктринальне життя» розподілу влади починається саме з біблейських текстів.

Слід зазначити, що одним із основних аргументів такого підходу є науковий аналіз «Книги Суддів» – частини Біблії, Старого Заповіту, в якій описаний період так званої Епохи Суддів. Ця частина описує події, які відбувалися з обраним Богом народом у Святій землі. По суті, це сукупність епічних історій, де Судді – це правителі обраного Богом народу (Девора, Геден, Самсон та ін.), які послані Господом для його спасіння. Вони виконують різні функції, у тому числі як і правителі усіх відомих науці ранніх державностей, здійснюють судочинство.

Що ж стосується альтернативи зазначеним підходам, вбачається доцільним зазначити про виваженість, наукову обґрунтованість та доцільність розуміння процесів поетапного та паралельного формування наукової доктрини судової влади та відповідного інституту судочинства у державному механізмі.

Так, у випадках, коли йдеться про сукупність наукових ідей щодо судочинства, судоустрою, правосуддя тощо, варто використовувати термінологічне позначення «розвиток наукової доктрини із відповідних питань». Використання терміна «концепція судової влади» слід хронологічно обмежити періодом виникнення і формування обґрунтованих системних знань, які відповідають поняттю концепції.

Наприклад, використання терміна «концепція судової влади» у значенні самостійної складової державної влади, слід хронологічно обмежити періодом виникнення і формування наукових концепцій щодо співвідношення законодавчої, виконавчої, судової влади у державній владі, зокрема у працях Ш.-Л. Монтеск'є. Як зазначають науковці у дослідженнях генези розвитку інституту судочинства, приблизно у цей же період відбулося і розмежування видів державної влади у державно-правовій практиці багатьох тогочасних держав [8, с. 37–38]. Однак не всі процеси державобудування та розвитку інституту судочинства було «віддзеркалено» у доктрині судової влади або наявні наукові концепції не завжди відображали державно-правову дійсність в усіх державах, різних за природою своєї влади. З огляду на зазначене, доцільніше визначити розвиток цих процесів як паралельний.

Такий підхід до розуміння співвідношення наукової доктрини судової влади та інституту судочинства передбачає розуміння двох уявних «прямих» розвитку:

- інституту судочинства – від реалізації різними суб'єктами на початку утворення держави до утворення судів, а потім – судових систем та судової влади держави;
- та наукової доктрини судової влади – від перших, прадавніх форм, науково-обґрунтованих ідей, розумінь, трактувань, гіпотез, підходів до формування відповідних наукових концепцій судової влади, обґрунтування теорії судової влади, заснованої на демократично-правовій теорії трискладового поділу державної влади.

Таким чином, наведені результати наукового дослідження дозволяють запропонувати декілька визначень, які сприятимуть усуненню такої наукової прогалини, як підміна понять у сучасних дослідженнях судової влади:

- розвиток інституту судочинства слід розуміти як історичну еволюцію, процес його переходу в якісно нові форми: від суб'єктів, які здійснюють судочинство, до створення судових органів, їх систем, відповідних державних механізмів та формування судової влади (як сукупності усіх органів, установ, організацій, які здійснюють відповідні функції);
- розвиток доктрини судової влади слід розуміти як процес удосконалення усіх наявних знань про судову владу різних форм: від перших, прадавніх форм до ідей, розумінь, трактувань, гіпотез, підходів щодо судочинства, правосуддя, судоустрою, концепцій судової влади, теорії судової влади; усіх законодавчих актів з питань судової влади; їх коментарів тощо;
- розвиток наукової доктрини судової влади слід розуміти як процес удосконалення усіх наявних науково-обґрунтованих знань різних форм: від перших, прадавніх форм до ідей, розумінь, трактувань, гіпотез, підходів щодо судочинства, правосуддя, судоустрою, концепцій судової влади, теорії судової влади;
- концепції судової влади (як складові наукової доктрини судової влади) – узагальнені сукупності наукових знань про судову владу під певним кутом зору, які потребують подальшого обговорення, удосконалення, наукового обґрунтування, практичної верифікації;
- теорія судової влади (як складова наукової доктрини судової влади) – сукупність верифікованих наукових конструкцій і висновків щодо судової влади, які перевірено застосуванням до об'єктивної дійсності та які відображають комплексне наукове розуміння зв'язків між явищами об'єктивної реальності, їх співвідношеннями, а також дозволяють обґрунтовано прогнозувати їх розвиток науковими засобами.

Щодо поняття розвитку теорії судової влади слід зазначити, що у сьогоденні у науковій доктрині судової влади його коректно застосовувати до теорії судової влади, заснованої на теорії трискладового поділу влади у демократично-правовій державі (Ш.-Л. Монтеск'є та ін.), яка набула достатнього наукового обґрунтування та верифікації у державно-правовій дійсності багатьох європейських держав. Разом із тим будь-яка існуюча концепція судової влади може бути розвинена, обґрунтована науковими засобами, верифікована державно-правовою дійсністю достатньою мірою і, як наслідок, трансформована у теорію судової влади. Крім того, у державно-правовій дійсності сучасних держав може бути використана не лише наявна теорія судової влади, заснована на теорії трискладового поділу влади у демократично-правовій державі, а й будь-яка існуюча концепція судової влади, легітимізована суспільством конкретної держави.

Отже, співвідношення розвитку інституту судочинства та доктрини судової влади варто розуміти як поетапні та паралельні процеси формування та розвитку:

- інституту судочинства: від фактичного існування суб'єктів, які здійснювали судочинство, до етапу створення відповідних судових органів, об'єднання їх системи у державному механізмі та формування судової влади;
- наукової доктрини судової влади: від перших, прадавніх форм, науково-обґрунтованих ідей, розумінь, трактувань, гіпотез, підходів до формування відповідних наукових концепцій судової влади, обґрунтування теорії судової влади, заснованої на демократично-правовій теорії трискладового поділу

державної влади.

Використані джерела

1. Коркунов Н. М. Русское государственное право / Н. М. Коркунов. – СПб., 1909. – Т. 1. – 630 с.
2. Карамзин Н. М. История государства Российского / Н. М. Карамзин. – М. : Эксмо, 2007. – 1024 с.
3. Ключевский В. О. Русская история / В. О. Ключевский. – М. : Эксмо, 2009. – 912 с.
4. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей / Н. И. Костомаров. – М. : Эксмо, 2009. – 360 с.
5. Соловьев С. М. История России с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М. : Эксмо, 2010. – 1024 с.
6. Бігун В. С. Філософія правосуддя: ідея та здійснення : моногр. / В. С. Бігун. – К., 2011. – 303 с.
7. Зубачова І. Історія становлення судової влади та її роль у системі поділу державної влади / І. Зубачова // Юридична Україна. – 2009. – № 9. – С. 4–9.
8. Крижанівський В. Генезис незалежної судової влади / В. Крижанівський // Юриспруденція: теорія і практика. – 2010. – № 83. – С. 37–41.
9. Нечипорук С. Щодо питання про місце судової гілки влади в системі поділу влади / С. Нечипорук // Право України. – 2009. – № 12. – С. 228–234.
10. Притика Д. М. Правові засади становлення судової влади в Україні / Д. М. Притика, І. Д. Кондратова // Вісник господарського судочинства. – 2011. – № 3. – С. 57–72.
11. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн (конспект лекцій) / І. Д. Мудрак [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/671/>.
12. Нерсисянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсисянц. – М. : Юристь, 1998. – 352 с.
13. Абдуллина Р. Р. Судебная власть в системе разделения властей / Р. Р. Абдуллина [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.vuzlib.su/articles/9778Судебная_власть_в_системе_разделения_властей/1.html.
14. Баренбойм П. Божественная природа судебной власти / П. Баренбойм // Российская юстиция. – 1996. – № 1. – С. 21–23.
15. Баренбойм П. Д. 3000 лет доктрины разделения властей. Суд Сьютера / П. Баренбойм. – 2-е изд., доп. и перераб. – М., 2003. – 288 с.
16. Баренбойм П. Первая Конституция Мира. Библейские корни независимости суда : учеб. пособие / П. Баренбойм. – М. : Белые альвы, 1997. – 142 с.

Булкат М. С. До питання про співвідношення розвитку інституту судочинства та наукової доктрини судової влади

У статті представлено результати наукового аналізу щодо питання співвідношення розвитку інституту судочинства та наукової доктрини судової влади. Описано існуючі наукові розуміння цього питання, зокрема підхід щодо певного «віддзеркалення», відтворення розвитку інституту судочинства у наукових поглядах, які його обґрунтовують, від початку фактичного формування держави; підхід щодо «божественного» походження, розуміння судової влади як частини релігійної доктрини (відносно незалежної від процесів розвитку юридичної науки та практики державотворення, зокрема історичної еволюції інституту судочинства).

Ключові слова: інститут судочинства, доктрина судової влади, наукова доктрина судової влади, концепція судової влади, теорія судової влади.

Булкат М. С. К вопросу о соотношении развития института судопроизводства и научной доктрины судебной власти

В статье представлены результаты научного анализа по вопросу соотношения развития института судопроизводства и научной доктрины судебной власти. Описаны существующие научные понимания этого вопроса, в частности подход некоего «отражения» развития института судопроизводства в научных взглядах, которые его обосновывают, от начала фактического формирования государства; подход «божественного» происхождения, понимание судебной власти как части религиозной доктрины (относительно независимой от процессов развития юридической науки и практики государства, в частности исторической эволюции института судопроизводства).

Ключевые слова: институт судопроизводства, доктрина судебной власти, научная доктрина судебной власти, концепция судебной власти, теория судебной власти.

Bulkat M. On the question of the development relations between the institute of the judicature and the scientific doctrine of the judicial power

The article presents the results of a scientific analysis on the development relationship between the institute of the judicature and the scientific doctrine of the judicial power. The article overviews main scientific understanding of this issue, in particular the approach some «reflection» of the development of the institute of the judicature and the scientific doctrine of the judicial power, from the beginning of the actual formation of the state; approach «divine» origin, understand the judicial power as part of religious doctrine (relatively independent of the processes of development of jurisprudence and practice of states, in particular the historical evolution of the institute of the judicature).

Key words: the institute of the judicature, the doctrine of judicial power, the scientific doctrine of judicial power, the concept of judicial power, the theory of the judicial power.